

VARGA Gyöngyi

„Az anyaméh gyümölcse jutalom?” – gyermektelenség a Biblia világában

Absztrakt

Az Ószövetség világában tisztában voltak azzal, hogy *gyermeknek életet adni nem elsősorban emberi elvárás alapján kötelesség, hanem mindenek előtt Istentől kapott lehetőség*. A történeteket olvasva ugyanakkor gyakran szembesülünk a gyermektelenség inségével, a meddőség, terméketlenség szomorú és reménytelen helyzeteivel. Ebben a tanulmányban azt a nagy kérdéskört járjuk körül, hogy a bibliai emberek hogyan élték meg a gyermektelenség tapasztalatát, hogyan „dacoltak” a nők a biológiai terméketlenséggel, ennek milyen lenyomatai vannak az egyes szövegekben, és milyen teológiai reflexiók, illetve etikai dilemmák kapcsolódnak ezekhez a sorsokhoz, döntésekhez, az ókori mediterrán társadalmi normarendszer keretei között.

Kulcsszavak: Ószövetség, anyaság, anyaméh, terméketlenség, őszülők történetei, ígéret, ókori mediterrán társadalmi normarendszer.

„The fruit of the womb is GOD’s reward?” - Barrenness in the World of the Bible

Abstract

In the world of the Old Testament *giving birth to a child is not a duty arising from human expectation, but, first and foremost, a chance given by God*. Reading the stories one often faces with the distress caused by childlessness, the grief and hopeless situations of infertility and sterility. This study is aimed at exploring this complex problem, the way people from the Bible experienced childlessness, how women „defied” biological infertility, what prints individual texts have preserved, what theological reflections and dilemmas of ethics are related to these fates, decisions in the normative system of ancient Mediterranean societies.

Keywords: Old Testament, maternity, womb, barrenness, patriarchal – matriarchal narratives, promises, Mediterranean society and norm-system in the antiquity.

1. GYERMEKÁLDÁS

A 127. zsoltár 3. verséből vettem a címadó mondatot, amit kérdésként fogalmaztam át. A zsoltáros Isten iránti bizalommal így vall: „*Bizony, az ÚR ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom.*”¹ Mindnyájan értjük és tudjuk, hogy milyen nagy igazságot fogalmaz meg a szentíró ebben a mondatban. Ugyanakkor azonban a Bibliát olvasva nagyon gyakran szembesülünk az ellenkező tapasztalattal is: a gyermektelenség ínségével, a meddőség, terméketlenség szomorú és reménytelen helyzeteivel...

Ebben a tanulmányban azt a kérdéskört járjuk körül, hogy a bibliai emberek világában hogyan élték meg a gyermektelenség tapasztalatát, ennek milyen lenyomatai vannak az egyes szövegekben, és milyen teológiai reflexiók kapcsolódnak ezekhez a történetekhez.

A fent idézett zsoltárversben szereplő két kifejezés, amelyeket ajándékként és anyaméhként ad vissza a protestáns fordítás, több árnyalatot is magukban foglaló szavak. Az első szó, amely héberül így hangzik: „*nahala*” egyszerre jelent ajándékot, adományt, birtokot, örökséget, örökséget. A fiúgyermekre – hímnemű többes számú kifejezés áll itt, a szövegben² – a családban Isten adományaiként tekintettek, akik majd a nemzedékek egymásutánjában örökül kapják a Magasságostól a jövőndőt. Az apa, aki megfogalmazza ezt a hitvallást, meg van győződve arról, hogy a fiú utódok életén keresztül valósággá válnak, sőt egyre inkább kibontakoznak Isten ígéretei és áldásai.³ Természetesen a lányok is számítottak a családban, de értékük, pozíciójuk egyértelműen a fiúk mögé sorolódik be a bibliai idők patriarchális szemléletmódja értelmében.⁴

A másik kifejezés a zsoltárversben héberül így hangzik: „*be'ten*”, amely szintén több jelentéssel bír. A hasat, altestet, a bensőt, a test belsejét értik alatta, ám ha nőkre vonatkozik, leggyakrabban az anyaméhet jelöli a szövegekben a másik, kizárólag anyaméhet jelentő „*re-hem*” kifejezés szinonimájaként.⁵ Érdekes módon a héber nyelvben ez utóbbi fogalommal cseng össze az irgalom szava („*raham*”) is.

¹ A Zsoltárverset a protestáns revideált új fordítás szerinti fordításban idézem, ám tanulságos összevetni más bibliafordítások szövegeivel. A Szent István Társulat által megjelentetett bibliafordításban így olvassuk ezt a mondatot: „Lám, a gyermekek az Úr ajándékai, a test gyümölcse jutalom.”

A Káldi-Neovulgáta fordítás szerint pedig így:

„Íme a gyermek örökség az Úrtól, a méh gyümölcse jutalom.”

² A főnév hímnemű többes számú alakja nyelvi értelemben gyűjtőfogalomként, „kollektívum”-ként is értelmezhető: a csoportot, közösséget jelző fogalmakba adott esetben beleértették a nőket, leánygyermekeket is.

³ Így öröklí az áldásokat, ígéreteket Ábrahám után fia: Izsák, unokája: Jákób és dédunokája: József is Mózes első könyvének pátriárka-történeteiben (1Móz 12–50).

⁴ Azt tényként kell elfogadnunk, hogy az ószövetségi kánonként előttünk álló komplex és sokszínű irodalom háttérében az ókori Közel-Kelet patriarchális társadalmi viszonyai húzódnak meg. A szövegekben könnyen tetten érhető a férfi-perspektíva: ott tükröződik mind a világképekben, az élet történéseire adott reflexiókban, mind pedig a lelki-ségben, istenképekben és a teológiai kijelentésekben.

⁵ Jeremiás próféta elhívás-történetében (Jer 1,5) is szinonimaként szerepel a két kifejezés: „Mielőtt megformáltak az anyaméhben (*be'ten*), már ismertelek, és mielőtt a világra jöttél (szó szerint: kijöttél az anyaméhből – *re-hem*), megszenteltelek, népek prófétájává tettelek.”

A gyermek mint az anyaméh gyümölcse, a felnőtt emberi élet legnagyobb áldása a bibliai emberek látásmódja szerint. Nem érdem, nem is juss a gyermekáldás, hanem az Örökkevaló szuverén adománya. Tőle, gondviselő jóságából származik minden jó, ezért a nők termékenysége, az anyaság is Isten áldás-ajándéka – a szó legteljesebb értelmében.⁶

„A gyermekszülés nem öncélként jelenik meg, és nem is úgy, mint a nő méltóságának vagy identitásának egyedüli forrása.”⁷ Az Ószövetség világában tisztában voltak azzal, hogy gyermekeknek életet adni nem elsősorban emberi elváráson alapuló kötelesség, hanem mindenek előtt Istentől kapott lehetőség.

A 128. zoltár 3–4. verse, amely a 127. zoltárral párban áll, mindezt így juttatja kifejezésre:

„Feleséged olyan házad belsejében, mint a termő szőlőtő; gyermekeid (fiaid) olyanok asztalod körül, mint az olajfacsemeték. Ilyen áldásban részesül az az ember, aki féli az Urat.”

E zoltárversek az ószövetség családképét tükrözik, vagyis azt a „világ- és életrendet”, amelyben a kis közösségek létét, boldogulását az alapvetően szűkös lehetőségek között a családi élet áldásai garantálták. A zoltármondatok teológiai üzenetében ezek a fogalmak érnek össze: termékenység – boldog élet – áldás – remény – jövő. Mivel a bibliai emberek alapvetően agrártársadalmi keretek között éltek, földet műveltek és állatokat tenyésztettek a legelőkön, ezért találkozunk a szövegekben a termékenység növényi metaforáival: a gyümölcs, a szőlőtő, az olajfacsemeték említésével.

Nagyon izgalmas kérdés e szövegek hatástörténete: a Lukács szerinti evangélium elején, Mária és Erzsébet találkozásának elbeszélésekor az evangélista tudatosan reflektál ezekre az ószövetségi zoltármondatokra. Az első fejezet 39–42. verseiben ezt olvassuk:

„Azokban a napokban útra kelt Mária, és sietve elment a hegyvidékre, Júda egyik városába. Bement Zakariás házába, és köszöntötte Erzsébetet. Amikor Erzsébet meghallotta Mária köszöntését, megmozdult a magzat a méhében. Betelt Erzsébet Szentlélekkel, és hangos szóval kiáltotta: Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhed gyümölcse!”

Az áldott állapotban lévő Mária és Erzsébet Lukács evangéliumának nyitányában két olyan női szereplő, akik életrsorsa a keresztény közösségek számára az Istenre hagyatkozó ember példáját testesíti meg. A hajlott koráig meddő Erzsébet és a Szentlélektől érintett Mária a Magasságos Istenben bíznak: ezzel a bizalommal élik át az irgalom csodáját.

⁶ Lásd (Jewish Virtual Library) „barreness” és „fertility” szócikkeit.

⁷ Seben Glória fogalmazza meg ezt a gondolatot a Kötőszó evangélikus blog egy cikkében. Lásd (Seben, 2016).

2. TISZTESSÉG ÉS SZÉGYEN

Mielőtt sorra vennénk azokat a fontos bibliai történeteket, amelyek a gyermektelenség és meddőség küzdelmes tapasztalataira reflektálnak, és Isten gondviselésének „személyre szabott” útjairól vallanak, előbb vessünk még egy oldalpillantást arra a történeti, társadalmi valóságra, amelyben ezek a szövegek megszülettek!

A Földközi-tengert övező ókori mediterrán társadalmakban az emberek közötti interakciókat, szociális kapcsolatokat és társadalmi játszmákat két, egymásnak feszülő értékellentét jellemzi: a *tisztesség* és a *szégyen*. E két pólus köré szerveződött a falu, város, a nagycsalád közösségében az együttélés dinamikája, a feladatkörök, viselkedési normák kialakítása és betartásának igénye, valamint a szűkebb és szélesebb körű kapcsolatok ápolása.⁸

Mivel úgy tartották, hogy mind a materiális, mind a szellemi-lelki javak csak korlátozottan állnak rendelkezésre, ezért a megbecsültségért folytatott társadalmi-szociális játszmákban mindig a mérlegelv érvényesült. Ha valaki nagyobb tisztességre tett szert, és elismerést szerzett magának a nyilvánosság vagy a család közössége előtt, az a másik oldalon valaki (pl. a riválisa) számára a szégyenben maradást jelentette. Ez a dinamika alapvetően meghatározta a férfi-női szerepekről való gondolkodást, a szerepelvárásokat.

Az ókori Kelet és Közel-Kelet világában a férfi vezető szerepe mindenhol vitán felül állt. A „Pater familias”: a családfő rendelkezett mindenkivel és mindenkiről a család közösségében. Felelősség terhelt a család anyagi és szociális jólétéért, biztonságáért, a közösség összetartozásáért. A családfőt, férjet a férfitársadalomban betöltött szerepe a nyilvánosság szférájához kötötte. Elsősorban férfi társaival – ez a felebarát szó eredeti jelentése – volt szolidáris. Itt, a nyilvánosság terében szerezhettek magának érdemeket férfi társai előtt, olykor azokkal rivalizálva, ha családfői és vezetői tekintélyét érvényesíteni tudta. A férfiakkal szembeni társadalmi elvárások lényegében a férfiasság elvárásai voltak. Az szóba sem kerülhetett, hogy egy férfi a privát szférába, a ház falai mögé visszavonuljon, és kitérjen az őt érő kihívások, megmérettetések elől.

A férfinak úgy kellett megmutatnia és gyarapítania tisztességét, becsületét a társaival való játszmákban, vitákban, politikai-gazdasági versenyhelyzetekben, hogy ne kockáztassa családjáé jólétét, egységét és biztonságát. Ám ha családjáé nem állt mellé ezekben az „érdemszerző” játszmákban, tevékenységekben, megesett, hogy hamar elveszítette becsületét a többiek előtt.

A férj felesége tisztessége révén is szerezhettek elismerést; a „derék asszony” urának koronája volt (Péld 12,4), a szerepével tisztában lévő, engedelmes asszony növelte férje érdemeit a nyilvánosság előtt.⁹ Éppen ezért nagyon fontos kérdés volt a családi életre vonatkozó társadalmi értékrend megőrzése, fenntartása.

De mi a helyzet a nő, a feleség tisztességével? A patriarchális társadalomban a feleségre úgy tekintettek, mint a férje tulajdonára. A Tóra jogi rendelkezései értelmében is a feleség a férfi birtokának számított (2Móz 21,3.22; 5Móz 24,4). Az asszony nagyon korlátozott

⁸ Erről a témáról lásd (Wolf, 2003; Theißen, 2008; Malina–Pilch, 2016; Malina, 2001).

⁹ A Kr. e. 2. században keletkezett, deuterokanonikus Jézus Sírak fia könyvének szerzője így fogalmaz: „A hallgatag asszony Isten ajándéka, a jól nevelt asszonyt nem lehet megfizetni. A szemérmes asszony igen nagy kegyelem, és az erkölcsösnek nincs ellenértéke” (JSír 26,14–15).

autonómiával rendelkezett, a családot érintő fontos döntéseket önállóan nem hozhatott meg.

Jól mutatja az asszony pozícióját (tárgyasítását) a Tízparancsolat „ne kívánd” kezdetű intéseinek sora: a feleség az ingatlan (ház) és az ingóságok (ökö, szamár, jószágok) közé ékelődik be, mint a férje birtoka (2Móz 20,17).¹⁰ Feltűnő az is, hogy a szombat megtartásával kapcsolatos rendelkezésben nem jelenik meg külön a feleség az egész családot és háztartást tételesen felsoroló szövegben (2Móz 20,10; 5Móz 5,14). Úgy tűnik, nem jelentett külön „tételt”, mivel teljesen azonosították őt a férjével – így hát nyugodtan el is tűnhetett a bibliai szövegből...¹¹

A társadalmi konvenciók alapján az asszony helyét a házon belül jelölték ki; itt szerezhette magának megbecsülést. Ha olykor elhagyta az otthonát, ezt csak az apja, illetve később a férje kontrollja alatt tehetette meg. Fontos volt, hogy a nő soha ne maradjon „őrizetlenül”, mivel így más, rivális férfiak számára „vágy-tárggyá” válhatott.¹²

Amíg hajadon volt, az apja rendelkezett fölötte; házasságkötése után pedig a férjének – a gyakorlatban közvetlenül a férje anyjának – rendelődött alá. A fiatalasszony „karrierje” a házon belüli „hierarchiában”, az értékek és a megbecsültség piramisstruktúrájában legalul kezdődött. Az anyósa irányítása alatt azonban hamar megismerte a család belső dinamikáját és saját mozgásterét, érvényesülésének lehetőségeit.¹³

A fiatal feleség viszonylag egyszerűen vívhatta ki környezete elismerését, így megerősíthette pozícióját a nagycsaládon belül. Csupán egy dolga volt: fiúgyermek(ke)t kellett szülnie. A leányokat másodrendűnek tartották, főként azért, mert nevelésük és kiházasításuk jóval több gondot jelentett a családfőnek.¹⁴ A társadalmi konvenciók között az egyik legszigorúbb elvárás volt a hajadon leányok szüzességének megőrzése a házasságkötésük idejéig.

¹⁰ A Tízparancsolat „megismérlésében”: 5Móz 5,21-ben a feleség áll az első helyen, csak utána következik a felsorolásban a ház és a többi birtoktárgy.

¹¹ A kérdések sorát folytathatnánk például azzal is, hogy vajon hová tűntek a nők az utolsó vacsoráról? Miért nincsenek ott, Jézus közelében, vagy miért nem említik őket ezen az ünnepen, a széderestén, amikor hagyományosan bőven van feladatuk a liturgiában és az asztalok körül?

¹² Jézus Sírák fia könyve ilyen jó tanácsokkal látja el a tapasztalatlan férfiakat:

„Ne nézelődj a városkapuk körül, elhagyott helyeken ne sokat lődörögj. Takaros asszonytól fordítsd el az arcod, és ne nézegess szépséget, amely nem illet meg. Sokakat tönkretett már az asszonyi szépség, mert mint a láng, felgyújtja a vágyat. Ne üldögélj együtt férjes asszonnyal, ne ülj megszádulten vele egy asztalhoz, mert hátha lángot vet a szíved, s belepusztulsz a szenvedélyedbe” (JSír 9,7–9).

(Szent István Társulat Szentírás-bizottságának fordítása.)

¹³ A feleség idővel, legkésőbb anyósa halála után átvehette az irányítást a házban, a privát szférában. Tisztes családanyaként már bizonyos autonómiával rendelkezett, és férje mellett a családot, a megélhetést érintő döntésekből is kivette részét. A Példabeszédek könyvének „derék asszonya” (Péld 31,10–31) például önállóan intézkedik:

„Fölkel még éjjel, ételt ad háza népének, és rendelkezést szolgálóinak. Ha az a szándéka, mezőt vásárol, keze munkájával szőlőt telepít” (Péld 31,5–6).

Ez a textus a bibliai Izrael férfijainak szemében az ideális nőt és „munkaköri leírását” mutatja be. A szöveg szerint a derék asszony „0–24 órában” szolgálatban van, derűsen teljesíti az élet adta feladatait, míg a férje a városkapuban ül! (Péld 31,23).

¹⁴ E témával kapcsolatban is idézhetjük Jézus Sírák fia könyvének egy fejtegetését:

„A lány az apjának – anélkül, hogy tudná – gondterhes, s álmatlan éjszakákat szerez. Amíg fiatal, nehogy későn menjen férjhez, ha pedig férjhez ment, nehogy meggyűlöljék;¹⁰ amíg érintetlen, hogy félre ne vezessék, s teherbe ne essék az apai házban; a férje mellett, nehogy görbe úton járjon, s asszony korában, nehogy meddő legyen” (JSír 42,9–10).

Abban az esetben, ha a nő viselkedésében kivetnivalót talált a férje vagy a családja, megbízhatatlanná vált, illetve a súlyos esetben házasságtörést követett el, tisztességét, méltóságát egyszer s mindenkorra elveszítette, nem kapott második esélyt.¹⁵ A férfinak azonban még akkor is volt lehetősége helyreállítani megtépázott becsületét, ha hasonló vétkeket követett el, és családja jó hírét vitte a vásárra. A nyilvánosság előtt lehetőséget kapott, hogy tisztázza magát, és a férfi társakkal való játszmákban újra érdemeket szerezhetett.¹⁶ Az ószövetségi hagyományból tehát kiderül, hogy e kettős mércét magától értetődően érvényesítették a férfi és nő társadalmi értékének, szerepének meghatározásánál és az érdemekért, elismertségért folytatott küzdelmekben.

A feleség tisztességét, megbecsültségét nem csupán a hűtlenség, hanem a gyermektelenség is aláásta. A nők számára a meddőség óriási szégyennek számított. A férj nemzőképtelenségét természetesen nem ítélték meg olyan szigorúan, többnyire el sem ismerték. Az ősszülők hagyományaiban olvashatunk arról, milyen kardinális kérdés volt az ósatyáknak adott ígéret beteljesedése, amelynek – igaz, csak időlegesen – gátjává vált Sára és Ráhel gyermektelensége (1Móz 16. 18.29). Ezek a történetek jól érzékeltetik, mekkora szenvedést, szégyent jelentett ez a nők számára. Talán a legérzékenyebben Jákób feleségei: Lea és Ráhel mint rivális asszonyok története mutatja be, hogy milyen elkeseredett és „vérre menő” küzdelmet folytattak férjük elismeréséért, a gyermekáldásért, és ez által a családban betöltött szerepük megerősítéséért (1Móz 30–31).

Az ókorban – főként a népi vallásosságban – egészen általános volt az a vélekedés, hogy a meddőség Isten büntetéseként sújtja az asszonyokat, vagyis e sorscsapás mögött valamilyen konkrét bűnt feltételeztek. Bár a bibliai szövegek tükrözik olykor ezt a megközelítésmódot (lásd pl. 5Móz 28,18.63; Hós 9,14), valójában nem határozzák meg, hogy milyen okok, tettek, vétkek húzódnak meg a probléma hátterében.

A bibliai elbeszélésekből az tűnik ki, mintha elsősorban a nők „iniciatívája” lett volna a meddőségükön és szégyenükön való felülkerekedés útjának megtalálása. A szövegeket olvasva az a benyomásunk támadhat, mintha a férjeket – akik poligámiában éltek – kevésbé foglalkoztatta volna a meddő feleség kínzó szégyene, ők inkább a lehetőségekre és nem a hiányokra koncentráltak...

Az ókori Keleten a házassági kapcsolatokat, a családi viszonyokat az a tény is befolyásolta, hogy akkoriban igen magas volt a gyermekhalandóság. A gyermekágyi láz, a fertőzések miatt sok nő is meghalt a szülések során. Emiatt „patchwork”-családok jöttek létre, amelyekben az apa volt a „stabil” pont, aki vagy többször nősült egymás után, vagy egyszerre több feleséget tarthatott. A poligámia (többnejűség) elsősorban praktikus célokat szolgált: minél több gyermek érte meg a felnőttkort, annál nagyobb esély volt a családi közösség fennmaradására.

Mivel mindenütt az ókori keleti társadalmakban a termékenység számított az egyik legfontosabb értéknek, nemcsak a gazdaságban, hanem a nagycsaládi viszonyok között a nemzedékek együttélésében és a társadalmi gondoskodásban, ezért utódok hiányában lényegében összeomlott a család szociális rendszere. Az idősödő szülők csak gyermekeik támogatásában reménykedhettek. Éppen ezért nem véletlenül szerepel a Tízparancsolatban a szülők tiszteletére való felhívás, amely az anyagi természetű gondoskodást is magában foglalta.

¹⁵ Jézus Sírák fia könyvének írója kíméletlenül fogalmaz:

„Nincs nagyobb baj, mint ha baj van az asszonnyal, szakadjon hát rá a bűnösök végzete” (JSír 25,19).

¹⁶ Erre nagyon jó példákkal szolgál a Dávid-narratíva (1Sám 16–2Sám 21).

3. A BIBLIA ÉS A GYERMEKTELENSÉG

„A Bibliából az derül ki, hogy Istennek van hatalma arra, hogy cselekedjen olyan nőkön keresztül, akik feleségek és anyák, és olyanokon keresztül is, akik nem azok. Hasonlóképpen Isten cselekszik olyan férfiakon keresztül, akik férjek és apák, valamint olyanokon keresztül is, akik nem azok. Nem írhatjuk bele sorsunk változóit egy mindenkire érvényes isteni megoldó képletbe, hanem folyamatosan kutatnunk kell az akaratát, még akkor is, ha ez a nehezebben járható út.”¹⁷

A bibliai tanúságtételek egyértelműen Isten „hatáskörébe” utalják a gyermekáldás kérdését. 1Sám 1,5-ben arról olvasunk Sámuel próféta szeretett feleségével, Annával kapcsolatban, hogy Isten bezárta a méhét; 1Móz 21,1-ben viszont arról hallunk, hogy Isten meglátogatta a meddő Sárát, aki idős korára mégis édesanya lehetett. Az a nézet, hogy az istenség hatalmában áll az anyaméhet bezárni és megnyitni, széles körben ismert volt az ókori Keleten, így könnyen adódott, hogy a bibliai Izrael is átvette ezt a teológiai gondolatot, és Istenére: JHWH-ra vonatkoztatta azt.

A Keresztény bibliai lexikon internetes szócikkében ezt a definíciót olvassuk a meddő kifejezés kapcsán: „Utóddal nem rendelkező, szaporodásra átmenetileg vagy véglegesen képtelen.”¹⁸ A meddő szó héberül „*áqár*” (אָקאַר) / „*aqará*” (אָקאַראַ), görögül pedig „*szteira*” (stei/ra). A „meddő” kifejezést természetesen elsősorban nőkkel kapcsolatosan használják, ám a bibliai szóhasználatban a férfiak magtalanságára, illetve általános értelemben a megművelt földterületek és az állatok termékenységére is vonatkozik (lásd pl. 5Móz 7,13–14; 2Kir 2,19; Zsolt 107,34; Mt 13,22; Mk 4,19; Júd 12).¹⁹

Érdekes megfigyelnünk, hogy Biblia első lapján már találkozunk a teremtő Istennek az emberi élet kiteljesedésére vonatkozó útmutatásával, igényével:

„Szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek be és hódítsátok meg a földet...!” (1Móz 1,28)

A „kulturparancs” – amint azt hagyományosan a teológiatudományban nevezik – egy komplex fejlődési folyamatot indít el. Ez azonban nem abszolút értelemben vett törvényként, mindenhol és mindenkire érvényes szigorú követelményként jelenik meg! Izrael tanúságtételében Isten áldása valójában a világ életének és benne az emberi közösségeknek térben időben történő kibontakozása.

¹⁷ Lásd (Seben, 2016).

¹⁸ Lásd (KBL)

¹⁹ Átvitt értelemben is beszél a Biblia terméketlenségről; elsősorban a hit és a szeretet hiánya okozza az emberi élet céltalanságát, meddőségét:

„Éppen ezért teljes igyekezettel törekedjete arra, hogy hitetekben mutassátok meg az igaz emberséget, az igaz emberségben ismeretet, az ismeretben önuralmat, az önuralomban állhatatosságot, az állhatatosságban kegyességet, a kegyességben testvéri szeretetet, a testvéri szeretetben pedig minden ember iránti szeretetet. Mert ha ezek megvannak és gyarapodnak bennetek, nem lesztek a mi Urunk Jézus ismeretében sem tétlenek, sem terméketlenek” (2Pét 1,5–8).

Ugyanakkor – a bibliai üzenet értelmében – ez a termékenység, gazdagság Isten népének a világban beöltendő hivatását is kell hogy jellemezze.²⁰ Mivel a bibliai Izrael mindig is tudatában volt „kicsinységének”: annak, hogy nem pozícionálhatja magát világhatalomként az ókori Keleten, ezért létét és boldogulását történelme minden korszakában alapvetően meghatározta a sokasodás, gyarapodás belső igénye. Ez az igény és elvárás a krízisidőszakokban, a történelmi traumák idején erősödött föl a leginkább.

A prófétai hagyományban, a babiloni fogság idején működő „Második Ézsaiás” (a névtelen próféta, akit Ézs 40–55. fejezetéhez kötünk) így biztatja és motiválja a száműzetés hosszú éve alatt elcsüggedt, enervált kortársait:

„Ujjongj, meddő, aki nem szültél, vígan ujjongj! Örvendj, aki nem vajúdtál, mert több fia lesz az elhagyottnak, mint a férjes asszonynak! – mondja az Úr. Tágas helyet keress a sátradnak, feszítsd ki sátorlapjaidat, ahogy csak lehet! Húzd meg jól a köteleidet, erősen verd le cövekeidet! Mert jobbra is, balra is terjeszkedni fogsz, utódaid elfoglalják a népek birtokát, és elpusztított városokat telepítenek be” (Ézs 54,1–3).²¹

Ezek a reményszövegek a meddőség és termékenység konkrét, mindennapi jelenségeit politikai, társadalmi, közösségi tapasztalatokká tágítják ki. Ezzel visszacsatolnak a teremtés-teológia legfontosabb tartalmi elemeihez.

Már első látásra is nyilvánvaló, hogy mind az Ó- mind az Újszövetség meglehetősen gyakran reflektál a gyermektelenség, meddőség problémájára. Ez egy olyan antropológiai téma, amely a bibliai történetek teológiai üzenetében igen erőteljes lenyomatot hagyott.²² Az Ószövetség hagyományanyagaiban elsősorban a teremtés, az ígéretes és áldás, a néppé válás, a politikai hatalom és a krízishelyzetekben való identitásmegőrzés, illetve identitáserosítés gondolköreiből érinti. Az Újszövetség ezen a nyomvonalon halad tovább, ám itt már nem az etnikai szempontok dominálnak, hanem átvitt(ebb) értelemben a Krisztusban való hit közösségteremtő erejére, illetve a keresztény közösségek missziói felelősségére kerül inkább a hangsúly.

Ha egymás mellé sorakoztatjuk azokat a szövegeket, amelyek a meddőség, gyermektelenség témájára reflektálnak, egy közös mintázat rajzolódik ki előttünk, amely egy „V” betűt formázó sémát mutat. Egy optimális, ígéretes helyzetben egyszer csak megjelenik ez a probléma, és drámai változást hoz az emberek életébe, adott esetben egészen átrendezi a családi viszonyokat. Van úgy, hogy hosszú évek telnek el hiábavaló bizakodással, a reménytelenség rezignációba csap át. A mélypontról azonban mégis van út fölfelé: Isten nem hagyja cserben, hanem megmenti az embert: a meddő asszonyokat és férfiakat új ígéretekkel keresi föl, a lehetetlen helyzetekből váratlanul új lehetőségek fakadnak. A születendő „Mégis-gyermekek” életének különleges „súlya” van: létükkel Isten könyörületére, mindenhatóságára és gondoskodására mutatnak rá. Ennek a „V-sémának” a felfelé mutató szára teológiai üzenetként azt

²⁰ A szaporodás a későbbiekben is szerepel Isten áldásai között. Lásd többek között: 1Móz 8,17; 9,7; 12,2; 13,15k; 31,38; 2Móz 23,26; 5Móz 7,14; Jób 21,10; Énekek 4,2; 6,6.

²¹ Pál apostol a Galata-levélben továbbviszi ezt a gondolatot, amikor egy képes beszédben a termékeny Hágár és a meddő Sára alakját idézi föl (Gal 4,24–27).

²² Erről a témáról részletes áttekintést nyújt: (Smith, 1982; Käsmann, 2013).

tárja elénk, hogy JHWH mindig életpárti: az ő terve az egyes emberekkel és a közösségekkel – még ha nehézségek, küzdelmek jönnek is –, a jövő távlatába helyeződik bele.²³

4. A MEDDŐ ASSZONYOK SORSA

A bibliai hagyomány számos olyan asszony élettörténetét meséli el, akik hosszú évekig hiába vártak gyermekáldásra. A velük kapcsolatos leírások több ponton is hasonlóságot mutatnak egymással, és szinte mindegyik történetben kirajzolódik az előbb említett „V-séma” is.

A Biblia első könyvének: a Genesis / Teremtés könyvének őszülőkkel kapcsolatos elbeszéléseiben (1Móz 12–50) különös élességgel, megrázó történetekben tárul elénk az asszonyok meddőségének problémája. A bibliai szerzők a teljes, ősannyakkal és ősapákkal foglalkozó elbeszéléskörben végigviszik az ígélet – a beteljesedés teológiai ívét, ugyanakkor, érdekes módon, minden nemzedékben meg is akad az Istentől kapott áldás és benne az utódra vonatkozó ígélet kibontakozásának folyamata. A gátló tényező szinte minden esetben a meddőség lesz; vagyis úgy tűnik, a női szereplőkön „bukik meg” az Istentől kapott terv.

Az első nő, akit ilyen helyzetben ismerünk meg a bibliai hagyományban az Száraj / Sára: ő Abrám / Ábrahám feleségeként²⁴ egy életen át küzd a gyermek hiányával. Ebből a reménytelen helyzetéből egyetlen kiutat lát: a „béranyság” lehetőségét. Ezért egyiptomi rabszolganőjét, Hágárt Ábrahám ágyasául adja, hogy általa támasszon fiú utódot férjének. Ez a „megoldás” az ókori társadalmakban széles körben ismert volt; még Hammurapi törvényei között is olvashatunk ilyen esetre vonatkozó szabályozást.²⁵ Az ősanya a szolgálójától származó gyermeket lényegében sajátjának tekinti (így végső soron adoptálja) azzal a rituális aktsussal, hogy az asszony az ő „térdén szül” (1Móz 16).

Ábrahám és Sára, bár tudatában vannak Isten ígéletének, idős korukra eléggé belefáradtak a várakozásba. Ezért tűnik jó megoldásnak az emberi (konkrétan női) iniciatíva; talán a „segíts magadon, Isten is megsegít” elvét követve célhoz lehet érni... Ám a történet folytatásából tudjuk, hogy a dolog nem ilyen egyszerű. Sára hamar féltékeny lesz Hágárra, majd pedig gyermekére: Izmaélre is, és addig gyűlölködik, ügyeskedik, amíg végleg eltávolítja őket a család köréből (1Móz 16,6; 21,9–13). Ez a döntés, illetve a történetnek ez a mozzanata, ha az Ábrahám – Sára elbeszéléskör egészébe helyezzük el, végül JHWH tervének megvalósulását szolgálja, hiszen az „ígéretnek gyermekeinek” életén keresztül bontakozik ki az áldás.²⁶

²³ Erről a témáról lásd bővebben: (Brueggemann 2016: 673–686.).

²⁴ Az elbeszélések értelmében Isten mindkettőjük nevét megváltoztatja. Ez az ókori keleti gondolkodásmód szerint identitásváltozást, státuszbeli változást is jelent (1Móz 17,5. 15).

²⁵ Lásd pl. (Hammurapi törvényei) a 170. paragrafust.

²⁶ Érdekes módon Izmaél is áldásban részesül majd, Isten nagy népet támaszt belőle: „Szilaj ember lesz ő, akár egy vadszamar. Kezet emel mindenkire, de őrá is mindenki...” (1Móz 16,12; lásd még: 1Móz 25,12–18.) Ő lesz a hagyomány szerint a pusztai arabok ősatya.

Hágár fiával együtt a pusztába űzetik. Izgalmas momentuma a történetnek, hogy a Biblia szövege kétszer is megörökíti számunkra azt a jelenetet, amikor Isten küldötte megmenti Hágárt, és bejelenti neki, hogy fiából nagy nemzet lesz. Ez az „angyali üdvözlés” a többi meddőségi történetben található bejelentések szerkezetét követi, de nem a „választott ősannyának”, hanem egy elűzött asszonynak szól.

Lásd (Seben, 2016). Ezzel az Izmaélre vonatkozó „alapító elbeszéléssel” Izrael közössége felismeri és be is mutatja a szomszédos népekkel való eredendő összekapcsoltságát. Lásd ehhez a témához: (Brueggeman, 2012, 603–633.).

Ám egyáltalán nem kerülhetők ki az etikai kérdések: hol érhető tetten a kapcsolatokban a másik ember tárgyiasítása? Van-e helyzet, amely ilyen viszonyt legitimál? Kinek mi egy ilyen helyzetben a felelőssége?

Sára és Ábrahám közös gyermeke Izsák lesz. A fiú neve nevetést, kacagást jelent. Ez Ábrahámnak és Sárának arra a reakciójára utal, amikor Isten követőitől megtudták, hogy Sára egy éven belül, öreg korára fiút fog szülni (1Móz 17,17; 18,12).²⁷

Az ősszülők története Izsákkal és feleségével: Rebekával folytatódik az 1Móz 24-től. A velük kapcsolatos elbeszélésekben csupán egyetlen rövid megjegyzést találunk Rebeka meddőségével kapcsolatban:

„Izsák negyvenesztendő volt, amikor feleségül vette Rebekát, az arám Betúél leányát, az arám Lábán húgát Paddan-Arámból. És Izsák könyörgött az Úrnak feleségéért, mert meddő volt. Az Úr pedig engedett könyörgésének, úgyszólván teherbe esett Rebeka, a felesége” (1Móz 25,20–21).

Rebeka igazi, nagy problémája, úgy tűnik, nem annyira a meddőség lesz: sokkal inkább az ikerfiúk egymással való küzdelme előbb a méhen belül (1Móz 25,22–23), majd pedig megszületésük után egészen érett felnőttkorukig. Természetesen ennek a történetnek is paradigmajellege van: Ézsau és Jákób korporatív személyiségekként két, egymással szomszédos népcsoportot, illetve országot testesítenek meg: Edómot és Izraelt.²⁸ A rivalizálás, az elsőbbségért és az áldásért folyó harc Izrael népének: a rangsorban másodikként, a kisebbnek előre törését, illetve identitástudatát mutatja meg.

A Genézis elbeszéléseiben feltűnik egy harmadik ősanya is: Ráhel, Jákób (Izrael) felesége, aki szintén meddő. A Jákóbbal kötődő elbeszélésciklusban tárul elénk a legplasztikusabban, legérzékenyebben a meddőség lelki traumája, ahogyan azt egy feleség hosszú éveken át hordozza magában. A történet azzal kezdődik, hogy Jákób az Ézsautól elorozott elsőbbségével, az elsőszülöttnek szóló áldással menekülésre kényszerül. Anyja testvéréhez, Lábánhoz ér el, de már útközben találkozik a kútnál Ráhellel, Lábán egyik leányával, akibe beleszeret (1Móz 29,9–20).

A csaló Jákób azonban nagy leckét kap Lábántól, aki most őt csapja be: kitervelt csellel Leát, az idősebb leányát adja hozzá először feleségül, így Jákóbnak újabb hét évet kell szolgálnia nagybátyjánál Ráhelért (1Móz 29,29). Kiderül azonban, hogy a szeretett feleség meddő:

„De az Úr látta Lea megvetett voltát, és megnyitotta a méhét; Ráhel ellenben meddő maradt” (1Móz 29,31).

Innentől kezdve, a szolgálólányok „bevonásával” elindul egy versengés Lea és Ráhel között Jákób kegyeiért, megbecsüléséért. Lea úgy gondolkodik, hogy fiú utódok születésével kiérdemli majd férje szeretetét. Ráhel viszont tisztában van azzal, hogy ő itt, ebben a „feleségversenyben” abszolút hátrányban van; ezért hasonlóan cselekszik, mint Sára: ágyasul adja férjének Bilhát, a szolgálóját. Ám Lea is rendelkezésére bocsátja ekkor az ő szolgálóját: Zilpát.

²⁷ A nevetés motívuma még néhányszor előkerül ezekben az elbeszélésekben: lásd 1Móz 18,12–13. 15; 21,6. 9.

²⁸ Lásd 1Móz 27,27–29.

Van egy drámai mondat, amellyel a szentíró nagyon jól érzékelteti kettejük rivalizáló kapcsolatát:

„Amikor Ráhel látta, hogy ő nem szülhet Jákóbnak, féltékeny lett Ráhel a nővérére, és ezt mondta Jákóbnak: Adj nekem fiakat, mert ha nem, belehalok! Jákób megharagudott Ráhelre, és így szólt: Talán Isten vagyok én, aki megtagadja tőled az anyaméh gyümölcsét?” (1Móz 30,1–2)

1Móz 29,32–30,24 szövege arról tanúskodik, hogy a születendő fiúk elnevezése az asszonyok részéről minden esetben tükrözi éppen aktuális lelkiállapotukat, érzéseiket az egymással való versengés során. Így reflektál például Lea megkönnyebbülésére és győzelmi „mámorára” fiainak neve: Rúben (fiút látni), Áser (boldog), Júda (hálaadás). Ráhel pedig előbb szolgálója révén kap fiúkat, akik „elégtételt” szereznek számára, majd miután Isten megkönyörült rajta, és megnyitotta a méhét, elsőszülöttjét Józsefnek nevezte el, akinek a neve héberül folytatást, hozzátoldást jelent. Ebben az a reménysége fogalmazódik meg, hogy további gyermekeket is szülhet még. Józsefet később Benjámín követte, aki a „jobb kéz fiaként” jött világra, ám Ráhel végül belehalt ebbe a szülésbe (1Móz 35,16–21).

A négy asszony: Lea, Ráhel, Bilha és Zilpa Jákóbtól összesen tizenhárom gyermeknek adott életet: közöttük csak egyetlen leányt találunk: Dinát, akit Lea szült. Érdekes módon a meddőség állapotából²⁹ való megszabadulás tényét ezekben a bibliai történetekben minden esetben egy fiúgyermek születése jelzi.

A Jákób-történet folytatásából kiderül, hogy Ráhel elsőszülöttje: József lesz Jákób kedvenc gyermeke, akit „öregkorában” nemzett, és aki iránt teljesen elfogult (1Móz 37,3). A könyv utolsó egysége: a 37–50. fejezetek így tehát József történetére fókuszálnak, bemutatva azt a folyamatot, ahogyan a kedvenc fiú „termékeny”, másokért felelősséget vállaló életén keresztül megvalósulnak, célba érnek – és még tovább, szélesebb körben is hatnak – Isten ígéretei és áldásai.

Az ősanák meddőségének mintázata az elbeszélések dinamikájában jól érezhető feszültséget teremt.³⁰ Izrael ezek által az elbeszélések által emlékezik néppé válásának folyamatára. Ám nem úgy tekint erre, mint egy egyenes vonalú, töretlen fejlődés ívre, éppen ellenkezőleg: tudja, hogy a történelem színpadán csakis Isten irgalmasságából lehet az, aki.

A termékenység – terméketlenség kérdése meghatározza a személyközi kapcsolatokat, adott esetben manipulatív játszmákat idéz elő az érintett felek között. Olykor a kétségbeesés átgondolatlan döntésekhez is vezethet. A történetek nem hallgatják el a problémával összefüggő bűnök, vétkek realitását. Ugyanakkor azonban hitvallást is tesznek arról az Istenről, aki népéért, gyermekeiért cselekszik, aki minden áldás forrása, és aki az életet mindig a maga teljes távlatában, tágasságában szemléli...

Az Ószövetségben még két asszony életére tekinthetünk úgy, mint akiket Isten meddőségükből megszabadított. Az egyikük Sámsonnak, Izrael karizmatikus bírójának édesanyja, a másik pedig Sámuelé, a prófétáé. Mindkét várva várt fiúról az derül ki, hogy Istennek szentelt életre szánták őket.

²⁹ Lea esetében is szó van időszakos meddőségről: 1Móz 30,9.

³⁰ Lásd ehhez a témához: (Fisher, 1994; Rózsa, 2009).

Sámson, Izrael utolsó bírása az egyik legfurcsább, legellentmondásosabb bibliai alak. Anyja, aki meddő, a történet szerint háromszor találkozik Isten küldöttével (Bírák 13), harmadszorra férje: Mánóah is tanúja lesz az angyal megjelenésének. Az „angyali üdvözet” értelmében születendő fiukat fel kell majd ajánlani JHWH-nak. Sámsonból názír lesz, vagyis a haját nem vághatja le, minden tisztátalan dolgot kerülnie kell, és nem ihat alkoholt. Sámson küldetése az lesz, hogy Izrael közösségét megszabadítsa félelmetes ellenségei: a filiszteusok hatalmából (Bír 13–16).

A másik ószövetségi történet 1Sám 1-ben Elkána feleségének, Annának a sorsát hozza közel hozzánk. Elkána másik felesége: Peninna több gyermeket is szült férjének, ám az inkább Annát, meddő feleségét kedvelte. A kétségbeesett Annát így próbálta vigasztalni:

„Nem érek én neked többet tíz fiúnál?”

Annát vetélytársa állandóan ingerelte, emiatt is nagyon megszorodott a lelke. A silói szentélyben imádkozott minden évben gyermekáldásért, egy alkalommal fogadalmat is tett: ha Isten megkönyörül rajta, születendő gyermekét az Úrnak ajánlja föl. A gyermek világra is jön. Sámuelnek nevezik el, ami azt jelenti: Isten meghallgat. A silói szentélyben, Éli pap felügyelete mellett nő föl; még gyermekkorában JHWH prófétájául hívja el. Saul és Dávid királysága idején fontos szerepet tölt majd be, Izrael egyik legjelentősebb prófétájaként tartják számon (1Sám 2–25).

E két asszony történetében egy a közös mintázat, hogy bár végül áldott állapotba kerülhetnek és fiúknak adnak életet, ám gyermekeiket egész kicsi koruktól „át kell engedniük” Istennek, akitől kapták őket.³¹ Nem számíthatnak időskorukban gyermekeikre, és le kell mondaniuk a velük való szoros kapcsolatról is.

A meddő nők sorsának az Újszövetségben is van lenyomata. Mindenekelőtt Erzsébetre, keresztelő János édesanyjára gondolhatunk Lukács evangéliumának elejéről. Az evangélista nagyon érzékenyen reflektál a Jézushoz kötődő, az ő közelében feltűnő nők, asszonyok helyzetére. A könyve legelején – mint felütés a názáreti Jézus történetéhez – ott látjuk a meddő, idős Erzsébetet (Lk 1,5–25), aki személyében itt bizonyára az egész zsidóság szomorú helyzetét is jelképezi: a római elnyomók igája alatt, célok és remények nélkül élők, akikhez most megérkezik az örömhír Isten országának eljövételéről...

Zakariás és Erzsébet alakjában felidéződik az idős Ábrahám és Sára, akik hiába vártak egy emberöltőn át gyermekre, ám végül mégis ajándékba kapták Izsákot. Itt, ebben az elbeszélésben Zakariás részesül az „angyali üdvözetben”, ám mivel hitetlenkedve fogadja a hírt, egészen a gyermek születéséig megnémul. A várandós Erzsébet „veszi át” tőle a szót: ő az, aki, miután meglátogatja őt Mária, aki szintén áldott állapotban van, boldogan áldja sorstársát: „áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhed gyümölcse!” Itt egyáltalán nincs szó rivalizálásról, versengésről! A két asszony története arról üzen, hogy Isten számára nincs lehetetlen. Életük összekapcsolódik, három hónapig együtt maradnak. A szeretet és tisztelet, amit egymás iránt éreznek, a keresztény közösség³² életformájának modelljéül is szolgál.

³¹ Érdekes a hasonlóság Mózes édesanyjával, aki a fáraó leányának javára mondott le a pusztulástól megmenekült gyermekéről (2Móz 2,10).

³² Az eklézsia: az egyházra, keresztény közösségre használt kifejezés nőnemű a görög nyelvben.

5. ZÁRÓ GONDOLATOK

Ezeket a bibliai történeteket olvasva napjaink kérdésfelvetései, kihívásai, problémái jönnek eléink. Vajon jogosultak-e a szülők dacolni a biológiai terméketlenséggel – mégpedig mesterséges úton, a maguk választotta módszerekkel, lehetőségekkel? Egyáltalán, milyen módszerek fogadhatók el, ha valaki gyermeket szeretne, vagy éppen késleltetni szeretné a fogantatást? Valóban legfőbb dolga, „szent kötelessége” a nőnek a gyermekszülés? Vagy Isten szabad döntést enged ebben a kérdésben, és a gyermeket nem vállaló nők életét is megáldja, értelmet, hivatást adva a család nélkül élőknek?³³

Az etikai dilemmák, ha nem is ugyanazokban a kérdéskörökben jöttek elő, érzékenyen érintették a bibliai embereket is. Az élet a legnagyobb érték. Továbbadása és megóvása, a gyermekvállalás és gyermeknevelés, ugyanakkor az egyedül maradtok segítése az emberek legfontosabb és legfelelősségteljesebb feladatai közé tartozik. E hivatásunk föl vállalása és betöltése által válunk emberré.

Említettem már a tanulmány elején, hogy a héber nyelvben az anyaméh szava egy töről fakad az irgalom szavával. Amikor a bibliai emberek Isten szeretetére, irgalmasságára emlékeztek, mindig eszükbe juthatott a gyermekkoruk: a gondoskodó anyai szeretet. Voltak, akiknek ez csak rövid ideig adatott meg, mások hosszú éveket tölthettek el édesanyjuk mellett. Egy azonban biztos: olyan erőforrás és érték ez, ami egy életen át elkísérhet...

Amikor a bibliai szövegekben női életsorsokkal találkozunk, a sokszor szűkszavúan elbeszélte történetekből is felsejlik Isten anyai arcvonása. Nagyon vigasztaló tud lenni, ha a férfias, erős istenképek mellett közel engedjük magunkhoz Isten gyengéd, tapintatos, irgalmas és a szeretet törékenységét is megmutató vonásait. Gazdagabb teológiai üzenet és tágasabb hit születik ebből.

A „Mégis-gyermekek” édesanyjai valószínűleg nem érték meg, hogy nagymamák lehessenek. Ám egészen kézzelfogható, tetten érhető a történeteikben az öröm: a jelen idejű boldogságukért való hálaadás. A hit és a remény emberséges, szép pillanata. Ezt tanulhatjuk meg tőlük.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Brueggemann, Walter (2012): *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás*. Exit, Kolozsvár.

Fischer, Irmtraud (1994): *Die Erzeltern Israels. Feministisch-theologische Studien zu Genesis 12–36 (BZAW 222)*, Walter de Gruyter, Berlin–New York.

Hammurapi törvényei *Tudásbázis. A mezopotámiai társadalom*. <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-oskor-es-az-okor-vilaga/a-mezopotamiai-tarsadalom/hammurapi-torvenyei> (Megtekintés: 2021. 11. 29.)

Jewish Virtual Library <https://www.jewishvirtuallibrary.org/barrenness-and-fertility>

³³ Lásd (Seben, 2016).

(Megtekintés: 2021. 11. 29.)

Käßmann, Margot (2013): *Anyák a Bibliában. 20 portré a ma embere számára*. Luther Kiadó, Budapest.

KBL [Keresztény bibliai lexikon] <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/m-CA1F3/meddo-CA262/> (Megtekintés: 2021. 11. 29.)

Malina, Bruce J. (2001): *The New Testament World: Insights from Cultural Anthropology*. Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky.

Malina, Bruce J. – Pilch, John J. (ed.) (2016): *Handbook of Biblical Social Values*. (Cascade Books), Eugene, Oregon.

Rózsa Huba (2009): *A Genesis könyve II*. Szent István Társulat, Budapest.

Smith, Carol Ann (1982): *The Barren Women of the Old Testament*. Exeter University, Department of Theology, Exeter.

Seben Glória (2016): A gyermekszülés nem öncél. Meddő nők a Bibliában. *Kötőszó. A világ lutheránus szemmel*. https://kotoszo.blog.hu/2016/01/13/a_gyermekszules_nem_oncel (Megtekintés: 2021. 11. 29.)

Theißen, Gerd (2008): *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái*. Kálvin Kiadó, Budapest.

Wolff, Hans, W. (2003): *Az Ószövetség antropológiája*. Harmat, Budapest.